

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

2019
32

УДК 94:8](477)(082)

У 45

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 32. 372 с.

Збірник об'єднує студії з історії, мовознавства та літературознавства.

Статті історичного блоку розкривають актуальні проблеми історії (Західноукраїнської Народної Республіки, воєнної історії), а також містять розвідки про відомих людей та їх значення у формуванні української державності.

Мовознавчі студії репрезентують дослідження мовних явищ за матеріалами пам'яток XVI–XVIII ст., засідань Галицького сейму, а також польовими матеріалами Чернігівщини.

Дослідження з літературознавства зосереджені довкола аналізу праць міжвоєнного періоду (Софія Яблонська-Уден), спогадів сучасників про відомих людей (Олена Пчілка).

Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood / Ed. Ihor Soliar; NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2019. Vol. 32. 372 p.

The collection of scientific papers is an interdisciplinary edition of the Institute which integrates studies in history, linguistics, and literary criticism.

Articles from historical block reveal current issues of history (the West Ukrainian People's Republic, military history) as well as investigations about famous persons and their importance in the formation of Ukrainian history.

Linguistic studies represent research of linguistic phenomena based on the materials of monuments of the 16th-18th centuries, meetings of Diet of Galicia and Lodomeria, field materials of Chernihiv region.

Literary criticism studies focus on the analysis of works of the interwar period (Sofia Jablonska-Uden), as well as memoirs of contemporaries about famous people (Olena Pchilka).

Рекомендувала до друку вчена рада

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 10 від 26.11.2019 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, д.і.н., с.н.с. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), PhD (Australia)

Борчук Степан Миколайович, д.і.н., проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmos), PhD (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), PhD, prof. (США)

Золтан Андраш (Zoltán András), dr hab., prof. (Угорщина)

Литвин Микола Романович, д.і.н., проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), dr hab., prof. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, к.і.н., с.д. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д.філол.н., доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристина (Rembiszewska Dorota Krystyna), dr hab., prof. (Польща)

Романюк Михайло Васильович, к.і.н. (Україна)

Ситник Олександр Степанович, д.і.н., проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, к.філол.н., с.н.с. (Україна)

УДК 94(477:47+57)"1932/1933":32.019.5:314.156.5(=161.2)

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-66-85

ЛЕСЯ ОНИШКО

кандидат історичних наук

Член ГО «Науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6022-9347>

e-mail: lesya.onyshko@yahoo.com

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ЕТАПИ ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ

Схарактеризовано етапи поширення інформації про Голодомор 1932–1933 рр. вітчизняною і світовою громадськістю. Проаналізовано історіографію. Виокремлено характерні риси й особливості поширення інформації в радянський та пострадянський періоди.

Проаналізовано головні ознаки радянського періоду: тотальне заперечення очільниками СРСР Голодомору і впровадження на території Союзу інформаційної блокади; кримінальне переслідування за будь-які згадки про Голодомор; дискредитація осіб, які поширювали інформацію; приховування, фальсифікація або й знищення викривальних документів; створення мережі агентури й упровадження фейкових версій для максимальної нейтралізації суспільно-політичних наслідків з оприлюднення правди про Голодомор; відсутність цієї теми в суспільно-політичному та науковому дискурсах.

Серед основних ознак пострадянського періоду виокремлено: долучення теми Голодомору як геноциду українського народу в суспільно-політичний та науковий дискурс; використання теми в політичній чи/або геополітичній боротьбі, організація контраверсій щодо його територіальних і хронологічних меж, тиск на міжнародні організації й уряди з метою заперечення чи/або невизнання Голодомору геноцидом; упровадження контраверсій для максимальної нейтралізації суспільно-політичних наслідків з оприлюднення правди про голод.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, інформація, наукові дослідження, радянський період, пострадянський період, УРСР, СРСР.

Історія Голодомору 1932–1933 рр., зокрема інформація про його геноцидний вимір, залишається інструментом політичної боротьби, а в наукових колах – предметом дискусій. Незважаючи на віддалену часову перспективу, цю тему використовують у сучасних інформаційних війнах, які стали невід’ємною частиною, серед них мережева російсько-українська. Свого часу відомий американський історик Джеймс Мейс писав: «Історія виконує різноманітні функції в різних суспільствах. В Україні, державі, скаліченій своєю власною історією, історики покликані зробити свою, скажімо так, судмедекспертизу, навіть розкопати могили й ексгумувати

мертвих – жертв минулого злочину... Для того, щоб жити далі»¹. Дослідження різних аспектів Голодомору, особливо поширення інформації про нього, можна розглядати як своєрідний акт ексгумації, необхідний, щоб подолати рецидиви тоталітарного минулого.

Один з елементів тотальної Сталінської акції, наслідком якої став Голодомор, – це інформаційна блокада². З ретроспективи сьогодення проступають два основні етапи поширення інформації про цю трагедію: радянський і пострадянський. Аналізу запропонованих етапів, кожен із яких має свої особливості та квадри, і присвячена ця стаття.

Кількість наукових праць про Голодомор в Україні вимірюється тисячами, адже він став об'єктом досліджень науковців із різних галузей суспільних, і не тільки, дисциплін. Аналізуючи наявний масив історичних робіт, варто відзначити, що більшість дослідників вивчали питання поширення інформації про цю подію. Однією з перших комплексних праць можна вважати доповідь Комісії з українського голоду Конгресу США, опубліковану в 1988 р.³. У ній систематизовано історію замовчування та ігнорування факту голоду 1932–1933 рр. в Україні і зусиль, спрямованих на поширення інформації про нього.

Розглянуто тему й у чисельних працях Станіслава Кульчицького⁴, Василя Марочка⁵. Неодноразово питання поширення голоду було предметом публікацій Джеймса Мейса⁶, який у 1993 р. оселився у столиці України і впродовж багатьох років працював у газеті «День» та Києво-Могилянській академії.

Історію замовчування голоду та появу теми на поверхні суспільно-політичного життя і в науковому просторі розглянув у нарисі Георгій Касьянов⁷, у посібнику – Андрій Козицький⁸, публікаціях – Людмила Гриневич⁹, виданні – Володимир В'ятрович¹⁰. Окремим аспектам цієї проблематики присвячені дослідження Я. Папуги¹¹,

¹ Мейс Д. Історія як ексгумація. *День і вічність Джеймса Мейса* / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ: «Українська прес-група», 2005. С. 77.

² Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. Київ, 2005. С. 99.

³ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4-х т. Київ, 2008.

⁴ Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. С. 16–40.

⁵ Марочко В. Голод 1932–1933 років в Україні. Київ, 2003. С. 139–148.

⁶ День і вічність Джеймса Мейса / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ: «Українська прес-група», 2005. С. 447; Джеймс Мейс: «Ваші мертві вибрали мене...» / за заг. ред. Л. Івшиної. Видання перше. Київ: ЗАТ «Українська прес-група», 2008. 672 с.

⁷ Касьянов Г. *Dansmacabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії* (1980-ті – початок 2000-х). Київ: Наш час, 2010. 271 с.

⁸ Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Літопис, 2012. 608 с.

⁹ Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. Специфіка радянської політики «примусової амнезії» та її наслідки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2007. Вип. 17. С. 389–401.

¹⁰ В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно». Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2014. С. 512.

¹¹ Папуга Я. Б. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. Львів: Астролябія, 2008. 248 с.

А. Граціозі¹², монографія В. Веденєєва і Д. Будакова¹³, колективна наукова робота «Голод 1932–1933 років в Україні»¹⁴ та ін.¹⁵.

Аналізуючи наявний масив матеріалів, усі дослідники – і вітчизняні, і зарубіжні – виділяють два головні етапи: табу на будь-які згадки про Голодомор у СРСР і водночас спроби української діаспори поширити інформацію про українську трагедію та прорив інформаційної блокади в кінці 1980-х років і долучення теми голоду 1932–1933 рр. до політичного й академічного дискурсів в Україні та закордоном.

Від часу створення восени 1986 р. т. зв. «антикомісії» на противагу американській комісії Дж. Мейса, до оприлюднення у вересні 1990 р. книги «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», яка містила низку документів з архівів фонду ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, відбулися якісно нові зміни у трактуванні його причин. Якщо В. Щербицький у виступі, приуроченому 70-й річниці Жовтневої революції, згадав про голод, спричинений нібито посухою, то у брошурі С. Кульчицького «1933: трагедія голоду», що вийшла в червні 1989, його потрактовано як результат помилкового економічного курсу: «Гласність у боротьбі з голодом означала б визнання факту економічної катастрофи, якою завершився сталінський експеримент з форсуванням темпів індустріалізації. І Сталін обрав інший шлях – шлях боягузливого і злочинного замовчування становища в сільській місцевості»¹⁶.

У кінці 1980-х років відбулася, за оцінкою С. Кульчицького, якісна еволюція: від тотального заперечення самого факту до оприлюднення викривальних документів про гуманітарний злочин радянської системи, спричинений згубною хлібозаготівельною політикою. Однак обидві оцінки не відповідали дійсності, і цілеспрямованості дій, які призвели до Голодомору, вони тоді не розглядали. Належна оцінка трагедії стала надбанням пострадянського періоду.

Інші акценти розставив у питанні поширення інформації про голод Г. Касьянов. Він теж говорить про два етапи: від 1932 – до середини 1980-х років – період, коли той був «невидимим» у суспільному й науковому дискурсах, та з другої половини 1988 р., коли ця тема стала суспільно значущим явищем¹⁷.

Василь Марочко, детально аналізуючи особливості висвітлення голоду в українській і зарубіжній історіографії, відзначив різні періоди зацікавленості темою. Однак визнав, що в кінці 1980-х відбулося згортання «монополії» зарубіжної історіографії у царині науково-документального висвітлення його причин та наслідків – ця тема стала об'єктом зацікавлення вітчизняної української науки¹⁸.

¹² Граціозі А. Радянський голод і український Голодомор. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. URL: <http://www.strana-oz.ru/2007/1/sovetskiy-golod-i-ukrainskiy-golodomor> (дата звернення: 07.10.2015).

¹³ Веденєєв Д. В., Будаков Д. В. Заручниця глобального протистояння. Трагедія Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні у контексті «холодної війни» (1945–1991 рр.): монографія. Київ: Дорадо-Друк, 2013. 232 с.

¹⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наукова думка, 2010. 887 с.

¹⁵ Даревич Ю. Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світові цивілізації: II Міжнародна науково-практична конференція (Львів, 18–20 червня 2008 р.). Львів. Приватний архів автора.

¹⁶ Кульчицький С. 1933: трагедія голоду. Київ, 1989. С. 59.

¹⁷ Касьянов Г. *Dansescabre: голод 1932–1933 років...* С. 29.

¹⁸ Марочко В. Концептуальні засади західноєвропейських історико-політологічних досліджень голоду. *Голод 1932–1933 років в Україні*. Київ: Наукова думка, 2003. С. 146.

Американський дослідник Джейм Мейс – безпосередній свідок та учасник глибоких змін у питанні дослідження Голодомору – в наукових і публіцистичних розвідках прагнув враховувати різні аспекти теми. На його думку, активізація питання про голод почалася ще 1983 р., коли у процесі підготовки до 50-х роковин Голодомору у США виникла ідея створення відповідної урядової комісії. Від задекларованих намірів до реалізації пройдений надзвичайно складний і тернистий шлях, що закінчився 12 жовтня 1984 р., коли тодішній президент США Рональд Рейган підписав фінансову резолюцію, в якій передбачено пункт про створення Конгресової голодової комісії. Новий етап у цьому проекті закінчився оприлюдненням результатів дослідження. Рапорт із висновками комісії передано Конгресу США 22 квітня 1988 р. А наприкінці 1990 р. світ побачив тритомник усних свідчень, який став завершальним акордом в оприлюдненні правди про штучний голод 1932–1933 рр. в Україні.

Джеймс Мейс назвав кінець 1980-х років початком оприлюднення правди про Голодомор ще й з огляду на той факт, що висновки комісії та тритомник свідчень не стали предметом подальших дискусій. «І хоч сама ідея створення Комісії, її робота викликала великий спротив у радянських колах та багатьох закордонних організаціях, підштовхуваних чи просто куплених радянським урядом, але опісля опублікування рапорту та тритомника прямо проти її висновків ніхто не виступив»¹⁹.

Необхідно відзначити, що Дж. Мейс в аналізі взяв до уваги факт еволюції в Радянському Союзі питання щодо поширення інформації про Голодомор: від тотального заперечення і вигадок «фашистських колаборантів» до визнання факту голоду 1932–1933 рр. у кінці 1980-х. Інформаційний прорив, на його думку, був спричинений кількома фактами: 1) організацією і діяльністю Конгресової голодової комісії; 2) появою книги Роберта Конквеста «Жнива скорботи»; 3) роботою Міжнародної комісії правників, створеної зусиллями Світового конгресу вільних українців у Торонто, яка хоч і відіграла важливу роль в оприлюдненні тематики, але не змогла розставити остаточні акценти, позаяк штучний голод в Україні був віднесений до питання законодавства, а не права; 4) створення в Україні оргкомітету міжнародного симпозіуму про Голодомор, який відбувся на початку вересня 1990 р. у Києві. У ході останнього було проведено різні заходи на знак ушанування пам'яті про невинно убієнних.

Нові підходи в питанні поширення інформації про Голодомор запропонувала Людмила Гриневич. Вона вважає, що протягом радянського періоду події 1932–1933 рр. офіційна влада не просто заперечувала, а й конструювала за допомогою різних методів спотворення реальності, впроваджуючи політику «примусової амнезії». Як наслідок, у повоєнного покоління 1930-ті роки асоціювалися з успіхами й перемогами СРСР і аж ніяк не з масовим голодом, репресіями, депортаціями, жертвами яких стали мільйони людей. У другій половині 1980-х років, вважає дослідниця, ситуація кардинально змінилася, й тодішнє керівництво держави взялося за конструювання нового міфу про масовий голод як спільне горе радянських народів²⁰.

В. В'ятрович вважає 1987 роком остаточного переламу у протистоянні Комітету державної безпеки (КДБ) і діаспори щодо питання Голодомору, опираючись на

¹⁹ Джеймс Мейс: «Ваші мертві вибрали мене...». С. 372.

²⁰ Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі... – С. 389–401.

той факт, що 25 грудня В. Щербицький у доповіді, приуроченій 70-річчю створення УРСР, згадав про голод, спричинений посухою²¹.

Канадський дослідник Френк Сисин, аналізуючи історію поширення інформації про Голодомор, також виділив два основних періоди: від 1930-х до 1980-х років, коли ця тема стала предметом суперечок двох діаметрально протилежних таборів – радянського уряду й українців, які жили поза межами Радянського Союзу; та період від 1990-х років до сьогодні, коли Голодомор перетворився на предмет широкого дослідження в контексті вивчення української історії та геноциду як такого. Головною рушійною силою у цьому процесі, наголосив Ф. Сисин, стала українська діаспора, яка змогла привернути увагу громадськості до трагедії завдяки чотирьом важливим проектам: 1) появі фільму «Harvest of Despair» (1984); 2) організації наукових конференцій і публікації книги Роберта Конквеста «Harvest of Sorrow» (1986); 3) створенню комісії Конгресу США для дослідження українського голоду 1933 р. (1985–1989); 4) проведенню розслідування голоду 1932–1933 рр. Міжнародною комісією юристів (1988). «Діяльність діаспори упродовж 1980-х років, – писав він, – змінювалася відповідно від визнання трагедії, невідомої загальній громадськості та малодослідженої вченими, до характеристики її як події, відомої значній кількості північних американців та європейців й основного об'єкта радянологів»²².

Юрій Даревич, співробітник Українсько-канадського дослідницького та документального центру, в доповіді, виголошеній на II Міжнародній науково-практичній конференції в червні 2008 р. у Львові, також відзначив два основні періоди щодо знання про Голодомор: до та після розпаду СРСР. Причинами ігнорування і загалом відсутності інформації про Голодомор у шкільних та університетських підручниках з історії Європи й СРСР Ю. Даревич назвав небажання правлячих кіл та інтелігенції Заходу бачити чи наголошувати на жорстокості та нелюдськості комуністичного режиму – союзника в роки Другої світової війни²³.

Монографія Д. Веденєєва і Д. Будкова «Заручниця глобального протистояння. Трагедія Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні у контексті “холодної війни” (1945–1991 рр.)» розглядає поширення й оприлюднення досліджень про неприродні причини голоду 1933 р. у світлі т. зв. антирадянської кампанії президента Рональда Рейгана проти «імперії зла» – СРСР, популяризуючи ідею використання теми Голодомору-геноциду у глобальному протистоянні західних спецслужб і СРСР. У праці проросійських дослідників описано розроблену КДБ УРСР спецоперацію «Фарисей», метою якої було проведення заходів, «спрямованих на зрив роз'яснювальної роботи зарубіжними центрами ООН під керівництвом ЦРУ США антирадянської кампанії з приводу начебто штучного голоду на Україні у 1932–1933 роках»²⁴.

За оцінками цих дослідників, зазначені події відбулися у другій половині 1980-х років. А впродовж 1987–1989 рр. у КДБ УРСР проводили низку заходів

²¹ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2014. С. 15–32; В'ятрович В. Прорив інформаційної блокади довкола Голодомору. *День*. 2011. 23 листопада. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/proriv-informacijnoyi-blokadi-dovkola-golodomoru.html> (дата звернення: 15.11.2015).

²² Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наукова думка, 2010. С. 159.

²³ Даревич Ю. Діаспора як чинник утвердження держави Україна... Приватний архів автора.

²⁴ Цит. за: Веденєєв Д. В., Будаков Д. В. Заручниця глобального протистояння... С. 131.

із метою «нейтралізації антигромадської діяльності» представників української діаспори, у центрі якої стояла концепція геноцидності Голодомору. Однак дослідники визнають той факт, що до кінця 1980-х років ставлення до проблеми Великого голоду 1932–1933 рр. у СРСР офіційною пропагандою, ідеологією, наукою та освітою повністю замовчувалося²⁵.

Підсумовуючи огляд основних праць з історіографії про етапи поширення інформації про Голодомор, можна зробити такі висновки. Більшість дослідників відзначають два головні періоди: від початку 1930-х до кінця 1980-х та від кінця 1980-х до початку 1990-х років, коли він став предметом широкого дослідження в суспільному та науковому дискурсах. Дискусійними залишаються питання щодо оцінок основних етапів поширення інформації про Голодомор. Одні вважають закінченням радянського періоду початок активізації широких наукових і публіцистичних дискусій на території України, як-от: організація Міжнародного симпозіуму, оприлюднення документів із компартійних архівів, фактичне «експортування» теми в Україну. Другі роблять акцент на інших аспектах: дослідженні Голодомору в межах загального курсу радянологів, входженні теми в суспільний та науковий дискурси, маркуванні події, відомої загалу як в Україні, так і за її межами.

Характеристика радянського періоду. Головні ознаки радянського періоду в досліджуваній темі такі: тотальне заперечення офіційною Москвою Голодомору; **упровадження** на території СРСР інформаційної блокади; кримінальне переслідування за будь-які згадки про Голодомор; дискредитація осіб, які займалися поширенням інформації; приховування, фальсифікація або й знищення викривальних документів; дезінформація та маніпулювання протиріччями, що відбувалися в середовищі української діаспори; організація підтримки з боку авторитетних західних діячів – т. зв. «корисних ідіотів»; використання шантажу, неточностей або й помилок дослідників із викривальною метою; створення мережі агентури і впровадження фейкових версій для максимальної нейтралізації суспільно-політичних наслідків з оприлюднення правди про Голодомор; відсутність теми в суспільно-політичному та науковому дискурсах.

Говорячи про загальні характеристики радянського періоду, необхідно наголосити на його неоднорідності. Тут треба виділяти ставлення до проблеми в самому СРСР й УРСР та поза їх межами.

Упродовж понад півстоліття до кінця 1980-х тема голоду у СРСР була предметом негласного табу. Публічні й навіть приватні згадки трактували спершу як контрреволюційну діяльність, згодом як антирадянську агітацію і пропаганду. Радянська влада в боротьбі за уми людей намагалася репресіями знищити пам'ять про нього. Відбувалося приховування фактів, знищення метричних книг, актів громадянського стану, перепланування цвинтарів, форсоване заселення у другій половині 1930-х знелюднених населених пунктів, засекречення результатів Всесоюзного перепису 1937 р., знищення тисяч справ Наркомату охорони здоров'я у 1941 р., де могли міститися згадки про голод.

Спробу визнати факт голоду було зроблено в СРСР у другій половині 1960-х років під тиском представників лівих організацій української діаспори Канади.

²⁵ Цит. за: Веденєєв Д. В., Будаков Д. В. Заручниця глобального протистояння... С. 173.

Перший секретар ЦК КП(б)У (Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України) В. Шелест дав усне розпорядження згадати про голод у статті про економічний розвиток Української РСР в радянській англомовній газеті «News from Ukraine», що не мала широкої читачької аудиторії в підрадянській Україні. Проте стаття «загрузла» у різних інстанціях і зрештою з'явилася без згадки про голод 1932–1933 рр.²⁶

Відділ агітації й пропаганди ЦК КПУ і 5-те Управління КДБ, що займалися контрпропагандою та протидією ідеологічним диверсіям у протистоянні з «уніатсько-націоналістичними фальсифікаціями історії українського народу», слідуючи прийнятим у 1930-х догмам, які не були спростовані в період хрущовської «відлиги», продовжували дотримуватися табу на будь-які згадки про голод, ігноруючи нові виклики гуманітарної науки першої половини 1980-х²⁷. Показовим можна вважати той факт, що 25 грудня 1958 року прийнято закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», а у Кримінальний кодекс УРСР введено ст. 62 «антирадянська агітація та пропаганда», що слугувала «правовою» основою переслідування «ідеологічно шкідливих» поглядів на історію радянського періоду.

Про голод упродовж радянського періоду в УРСР говорили лише на сторінках «самвидавів» або «тамвидавів». Г. Касьянов згадує працю авторства, ймовірно, С. Хмари «Етноцид українців в СРСР», надруковану в «Українському віснику» під псевдонімом Максим Сагайдак²⁸.

Якісно іншою виглядала ситуація поза межами Радянського Союзу. Першими носіями інформації про голод були тисячі українців, які прямували до сусідніх країн – Бессарабії (Румунії) та Західної України (Польщі), втікаючи від переслідувань радянської влади. Деякі західні газети повідомляли про трагедію, проте замовчували або не могли побачити її масштаби. Багатьом важко було повірити у факт навмисного масового вбивства державою власних громадян. А продовольчі труднощі, тим паче, видавалися чимось геть неймовірним, адже СРСР регулярно експортував зерно, навіть за демпінговими цінами й постійно відмовлявся від будь-якої міжнародної допомоги.

Елементами інформаційної війни є поширення дезінформації та дискредитація осіб, які володіють достовірними фактами. Її ознаки чітко простежуються у першій половині 1930-х років на сторінках західної преси. Поряд із викривальними репортажами про реальне становище селян в УСРР, масово поширювалися статті, що спотворювали стан справ²⁹.

В англомовній пресі у березні 1933 р. з'явилися повідомлення про голод в Україні та Північному Кавказі Гарета Джонса і Малькольма Маггеріджа – репортерів газети «Манчестер Гардіан», які одночасно побували в УСРР. Англійським журналістам негайно був закритий доступ до СРСР, їх звинуватили у шпигунстві. Трагічно склалася доля Г. Джонса, який за свою громадянську позицію став об'єктом переслідування радянських спецслужб. Під час поїздки Китаєм у серпні

²⁶ Касьянов Г. *Dansemacabre: голод 1932–1933 років...* С. 14.

²⁷ Веденєв Д. В., Будаков Д. В. *Заручниця глобального протистояння...* С. 145–146.

²⁸ Касьянов Г. *Dansemacabre: голод 1932–1933 років...* С. 12–13.

²⁹ Онишко Л. В. *На шляху до історичної справедливості: до 80-х роковин Голодомору. Національна та історична пам'ять:* зб. наук. праць. Київ: ДП «НВЦ “Пріоритети”», 2012. Вип. 2. С. 255.

1935 р. його вбили невідомі особи за загадкових обставин. Рідні й до сьогодні вважають смерть Гарета справою рук радянських виконавців³⁰.

З метою мінімалізації наслідків оприлюднення інформації про голод в УСРР два американські кореспонденти – Волтер Дюранті з газети «New York Time» та Луї Фішер із видання «Nation» – стали першими, хто публічно заперечив існування голоду в Україні. В. Дюранті був найвідомішим американським зарубіжним кореспондентом свого часу. Заперечуючи існування трагедії публічно, у приватних розмовах він допускав, що від голоду, можливо, загинуло до 10 млн осіб. «За глибину, об'єктивність, тверезу оцінку і виняткову ясність» репортажів із СРСР у 1932 р. Дюранті нагородили Пулітцерівською премією³¹.

Значні зусилля доклали українці Польщі, щоби звернути увагу міжнародної спільноти на масовий голод у Радянському Союзі. Влітку 1933 р., коли жертв обраховували мільйонами, був створений Комітет допомоги голодуючим. Тодішні українські газети писали про голод, а українські політики в Польщі організовували демонстрації і протести³². Лідер української жіночої організації «Союз українок» Мілена Рудницька виступила з ініціативою організувати міжнародний бойкот радянських товарів, апелюючи до жінок усього світу³³.

Прем'єр-міністр Норвегії Людвіг Мовінкель ініціював загальноєвропейське обговорення допомоги голодуючим. Його зусилля не мали успіху на терені Ліги Націй. Допомогти потерпілим в УСРР намагався Ватикан, особисто Папа Римський Пій XI, який підтримував тісні контакти з Українською Греко-Католицькою Церквою на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. Через відсутність дипломатичних відносин із СРСР зробити це було вкрай важко. Уряди західних держав, зокрема Іспанської Республіки, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, саме намагалися встановити дипломатичні відносини з доти бойкотованим СРСР і до повідомлення про радянські жахіття особливого інтересу не виявляли. Робилися спроби добитися підтримки Франкліна Рузвельта, президента Сполучених Штатів, у питанні організації міжнародної допомоги голодуючим у СРСР, проте вагомих результатів це не дало.

Точнішу інформацію про події першої половини 1933-го мали спецслужби і представники дипломатичних відомств країн Заходу. Про голод був добре поінформований Беніто Муссоліні через генерального консула Італії в Харкові Серджіо Граденіго. Рапорти становили цілу книгу, яку упорядкував А. Граціозі й видано в Турині³⁴.

Контрзаходами радянської влади цього періоду стали ретельно сплановані подорожі до СРСР таких світил західноєвропейської культури, як Бернард Шоу, Ліон Фейхтвангер, Ромен Роллан, Анрі Барбюс і колишній прем'єр-міністр Франції Едуард Ерїо. Повернувшись додому, вони захоплено розповідали про радянські досягнення, про задоволених і ситих селян. На шляху т. зв. «корисних ідіотів»

³⁰ Colley M. S., Colley N. L. More Than a Grain of Truth. The Biography of Gareth Richard Vaughan Jones. Newark. Nottinghamshire, 2005. P. 383–387.

³¹ Мейс Д. Історія як ексгумація... С. 59.

³² Папуга Я. Б. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років... С. 70–82.

³³ Рудницька М. Боротьба за правду про Великий Голод. *Рудницька М. Статті. Листи. Документи* / уряд. М. Дядюк. Львів: Вид-во Отців Василіан «Місіонер», 1998. С. 380–433.

³⁴ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 років / уряд. Андреа Граціозі. Харків: Фоліо, 2007. С. 255.

споруджували «потьомкінські села», де роль статистів грали переодягнені працівники радянських державних органів безпеки³⁵.

Хоч західні уряди знали про голод, їхня позиція в цій справі була подібною до викладеної в документах британського Міністерства закордонних справ. У них виводили неспростовні факти масового голоду, проте відверто говорили про ігнорування одержаних свідчень. «... великий обсяг інформації про голод на Півдні Росії, аналогічної тій, що з'являлася в пресі... Однак обнародувати її ніхто не буде, оскільки це образило б радянський уряд і завдало б шкоди дипломатичним стосункам»³⁶. До того ж багато західних інтелектуалів у період Великої депресії виказували стійкі прорадянські симпатії та енергійно відкидали будь-яку критику СРСР, особливо в питанні голоду. Як зауважив Р. Конквест: «... ганебним було не те, що вони виправдовували дії Рад, а те, що вони навіть чути про них не хотіли, що вони не бажали подивитися фактам в обличчя»³⁷.

Проблематика Голодомору 1932–1933 рр. упродовж наступних майже 50 років була поза межами західної академічної літератури. Певні спроби підняти її на поверхню робили головні самі українці, які або були свідками, або ж володіли інформацією на основі розповідей очевидців. Проте вже у другій половині 1930-х років тема голоду у СРСР втратила актуальність. Канадський історик Френк Сисин вважає, що причинами цього був брак джерельної бази через закритість архівів, відсутній як такий інтерес до історії України, популярність російськознавчих студій, упередженість щодо «українського націоналізму», присутність інших епохальних подій: Друга світова війна, масові репресії, зосередженість західних науковців на інституційному становленні радянської системи, питаннях соціальної історії, репресіях проти еліт і нехтування «масами», зрештою – «ліві» та проросійські симпатії. Усе це витіснило згадки про Голодомор³⁸.

З другого боку, не варто недооцінювати роботу радянських спецслужб, спрямовану на вмиле маніпулювання протиріччями в середовищі української діаспори. У дослідженні «Боротьба за правду про Великий Голод» Олена Ковальчук стверджує, що питання Голодомору в Україні було одним із причин поширення протиріч у середовищі української діаспори США і Канади³⁹. Поряд з українцями, які визнавали його існування, було чимало тих, які стверджували, що все це вигадки, брудні наклепи на першу у світі соціалістичну державу. Прихильники СРСР відносили себе до т. зв. «прогресистів» і становили основу доволі чисельних прокомуністичних, прорадянських організацій. У Канаді – це товариство «Український робітничо-фермерський дім», Робітниче допомогове товариство, Українська соціал-демократична партія Канади тощо. У Сполучених Штатах Америки до прорадянських належали:

³⁵ Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення. С. 180–182.

³⁶ Мухіна М. Упокорення голодом. Київ, 1993. С. 81.

³⁷ Конквест Р. Жнива Скорботи. Київ: «Либідь», 1993. С. 8.

³⁸ Sysyn F. The Ukrainian Famine of 1932–1933: The role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion. *Studies in Comparative Genocide* / ed. by Levon Chorbajian, Georg Shirinian. McMillan, 1999. P. 182–215.

³⁹ Ковальчук О. «Боротьба за правду про Великий Голод» (заходи української громади США і Канади з визнання Голодомору 1932–1933 років в УСРР). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць. Київ, 2008. Вип. 18. Спеціальний: «Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу» / відп. ред. С. Кульчицький; упоряд. О. Веселова. С. 130–131.

Союз українських робітничих організацій, Українська секція Міжнародної робітничої організації та ін.

За діяльністю таких організацій пильно спостерігали радянські розвідувальні підрозділи, вмівло маніпулюючи їх настроями та діями. У 1930-х роках доходило до відкритих бійок і протистоянь між різними організаціями українців за океаном. У листопаді 1933 р. зав'язалася бійка у канадському місті Вінніпег під час віча, організованого проти штучного голоду в підрадянській Україні, на учасників якого напали представники прокомуністичного товариства «Український робітничо-фермерський дім». Зав'язався справжній рукопашний бій. У хід ішли стільці, залізні палки, каміння. Подібна ситуація склалася і в іншому канадському місті – Судборі⁴⁰.

Роль і завдання радянських спецслужб серед організацій української діаспори доволі точно визначена в роботі Д. Веденєєва і Д. Будкова. СРСР виділяв кошти на діяльність прокомуністичних організацій української діаспори, туди ж направляв і великий обсяг пропагандивної літератури. Активно застосовували методи контрпропаганди, компрометації т. зв. «функціонерів ОУН», закидаючи їм зв'язки з нацистськими спецслужбами⁴¹.

Упродовж трьох післявоєнних десятиліть тема Голодомору з'являлась у публічному просторі української діаспори головно в річниці трагедії – 1953, 1963, 1973 рр. Вона обмежувалася локальними комеморативними акціями та публікаціями окремих досліджень, які, однак, не мали широкої аудиторії й обговорювало їх переважно вузьке коло представників української діаспори.

У 50-ті роковини Голодомору ситуація почала докорінно змінюватися. Покоління DP (displaced persons), незважаючи на протиріччя, хотіло вийти за межі свого гетто на ширшу сцену. Цьому сприяла й відповідна геополітична кон'юнктура: радянське вторгнення в Афганістан, прихід до влади Консервативної партії у Канаді й Адміністрації президента Р. Рейгана у США. Активізація українців за кордоном спричинила певні хвилювання в радянській партноменклатурі. Проте ні виступ про голод 1932–1933 рр. прем'єр-міністра Канади Брайана Малруні на засіданні Світового конгресу вільних українців у грудні 1983 р., ні резолюція Конгресу США, що описувала Голодомор як акт штучного геноциду того ж року, ні створення Конгресової голодової комісії у 1984 не виглядали для радянського керівництва такими, що могли б одержати широкий суспільний резонанс.

На думку Джеймса Мейса, така доволі пасивна позиція радянських спецслужб пояснювалася їх упевненістю в обмежених можливостях українців діаспори. А образи емігрантів-українців як спільників нацистів, петлюрівців-антилюдей, над якими радянська пропаганда довго й плідно працювала, додавала впевненості, що їх ніхто не сприйматиме серйозно. Склалася парадоксальна ситуація: знищити чи заблокувати інформацію радянська пропаганда не могла, підняти хвилю звинувачень було не з руки, відкрита дискусія була вкрай не вигідна. «Тема стосувалася не однієї людини, яку можна звинуватити, розстріляти, а потім виправдати. Це стосувалося мільйонів жертв і мільйонів свідків такої катастрофи», – констатував Дж. Мейс⁴².

⁴⁰ Марунчак М. Нація в боротьбі за своє існування. 1932 і 1933 в Україні і діаспорі. С. 45, 90–91.

⁴¹ Веденєєв Д. В., Будаков Д. В. Заручниця глобального протистояння... С. 121.

⁴² Джеймс Мейс. Робота американської комісії по дослідженню голоду в Україні (1986–1990 рр.). *Джеймс Мейс: «Ваші мертва вибрати мене...»* / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ, 2008. С. 355.

Аналізуючи радянський період, не варто применшувати роль радянських органів державної безпеки в розгортанні кампанії проти поширення інформації про голод. Вони, зокрема, активно використовували неточності або й упущення дослідників із викривальною метою. Ілюстрацією їх роботи може слугувати розповсюдження у пресі викривальних статей про використання неперевіраних фотодокументів у фільмі «Жнива відчаю» та неточних даних у книзі Роберта Конквест «Жнива скорботи». Як нещодавно стало відомо, всі ці заходи були проведені в межах спецоперації радянських спецслужб у Північній Америці під кодовою назвою «Фарисей».

Можливості спецвідділів КДБ використовував для підготовки «антигеноцидних» статей, книг, матеріалів, спрямованих на компрометацію і спростування резонансної книги та кінофільму. У зарубіжні мас-медіа оперативними каналами просували «викривальні» рецензії. Впливова канадська газета «The Globe and Mail» оприлюднила статтю із викриттям начебто маніпулятивних прийомів у фільмі «Жнива відчаю». Обструкції були піддані вмонтовані фото за 1921 р., відзняті Міжнародним комітетом допомоги голодуючим у Поволжі, кадри радянської кінохроніки з блокадного Ленінграда тощо⁴³.

Юрій Богаєвський – перший секретар посольства СРСР у Канаді у відповідь на книгу Конквеста опублікував спростування в газеті «The Globe and Mail». Він заперечував масовий голод і детально описав, начебто, саботаж куркулів в УСРР. У такому ж ракурсі подана колективна робота канадських комуністів, яку видали в Торонто у 1987 р. під авторством радянського поборника, «закордонного джерела КДБ» Дугласа Тоттла під назвою «Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard» [«Облуда, голод і фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварду»]⁴⁴. У ній піддано сумніву джерела Дж. Мейса і Р. Конквеста й обстоюється теза, що головні прихильники поширення інформації про Голодомор – «українські фашисти», які начебто намагалися замаскувати власні злочини під час Другої світової війни.

Створення мережі агентур і впровадження фейкових версій для максимальної нейтралізації суспільно-політичних наслідків з оприлюднення правди про Голодомор стали головним завданням радянських спецслужб у кінці 1980-х. Їх згубні наслідки ми відчуваємо й до сьогодні.

Доктор історичних наук Людмила Гриневиц, аналізуючи механізми входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР і УРСР, наголосила, що масовий натиск української діаспори, проголошена Михайлом Горбачовим перебудова, посилення у національних республіках сепаратистських настроїв робили тему голоду-геноциду політично небезпечною. Ці чинники спонукали радянське керівництво до пошуків нових «історичних схем». Ще однією «лінією оборони» радянського керівництва стало визнання факту голоду, однак категорично заперечувалася його штучність. Відповідно до офіційного тлумачення, він розглядався як спільне горе радянських народів – України, Дону і Кубані, Середнього та Нижнього Поволжя, Південного Уралу й Казахстану. І хоча тема Голодомору й була повернута в публічний дискурс, однак осмислити суть, причини й наслідки

⁴³ Веденєєв Д. В., Будаков Д. В. Заручниця глобального протистояння... С. 133–134.

⁴⁴ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори... С. 157.

гуманітарної катастрофи політично й світоглядно розколотому українському суспільству в кінці 1980-х так і не вдалося. Це стало справою майбутнього⁴⁵.

Характеристика пострадянського періоду. Головні ознаки пострадянського періоду такі: визнання Голодомору геноцидом; використання теми в політичній чи/або геополітичній боротьбі; організація контраверсій щодо його територіальних і хронологічних меж; тиск на міжнародні організації та уряди з метою заперечення чи/або невизнання Голодомору геноцидом; використання шантажу, неточностей або й помилок дослідників із викривальною метою; упровадження контраверсій для максимальної нейтралізації суспільно-політичних наслідків з оприлюднення правди про Голодомор, долучення теми геноциду українського народу в суспільно-політичний та науковий дискурси.

Пострадянський період хоч і охоплює порівняно невеликий відтинок часу, проте також має свої особливості та фази. Умовно можна виокремити період 1990-х – перша половина 2000-х, коли тема Голодомору увійшла в суспільно-політичний дискурс в Україні і світі, другий – 2005–2010 – роки президентства Віктора Ющенка, протягом яких вона «переросла» на новий політичний та ідеологічний рівні й відбулося перетворення Голодомору, за оцінкою Касьянова, на визначний національний символ України⁴⁶; третій – період президентства Віктора Януковича, під час якого, не без тиску Кремля, були спроби повернути тему Голодомору до «радянської схеми» як спільної трагедії слов'янських народів. Підтвердженням тези може слугувати фрагмент інтерв'ю від 27 квітня 2010 р. В. Януковича під час роботи Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ): «Але визнавати Голодомор як факт геноциду стосовно одного чи іншого народу, ми вважаємо, буде неправильно, несправедливо. Це була трагедія, спільна трагедія народів, які колись входили в єдину державу – Радянський Союз»⁴⁷.

З часу опублікування висновків комісії Конгресу США з дослідження голоду в Україні до прийняття Закону України від 28 листопада 2006 р. «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»⁴⁸ відбулися якісно нові зміни щодо вивчення його причин, механізмів та наслідків як геноциду українського народу. Передовсім це стосується вітчизняної історіографії. Проте за останні 20 років не вщухає інтерес до цієї теми і серед зарубіжних дослідників. У наукових колах спостерігається великий інтерес до дослідження політичних голодувань ХХ ст. Найбільший голод був у Китаї в 1960 р., де механізм трагедії дуже нагадував радянський стиль. Сьогодні влаштовують різні конференції і дебати, порівнюючи Голодомор в Україні із тими, що булив Казахстані, Китаї й Ірландії⁴⁹.

⁴⁵ Гриневич Л. Від заперечення до вимушеного визнання: про механізм входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць. Київ, 2008. Вип. 18. Спеціальний: «Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу» / відп. ред. С. Кульчицький; упоряд. О. Веселова. С. 234–241.

⁴⁶ Касьянов Г. Dansemacabre: голод 1932–1933 років... С. 56.

⁴⁷ Цит. з інтерв'ю В. Януковича. URL: <http://www.unian.ua/common/354330-zakon-ukrajini-pro-golodomor-pare-shanue-yanukovich-nehtue.html> (дата звернення: 18.11.2016).

⁴⁸ Закон України Про голодомор 1932–1933 років в Україні. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi> (дата звернення: 10.11.2015).

⁴⁹ Кудрик Н. Голодомор – символ одіозної системи – історик Граціози. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25143980.html> (дата звернення: 18.11.2015).

Однак вирішальним у прориві тотальної стіни мовчання стали незворотні процеси в українському суспільстві, пов'язані з активізацією громадськості, яка й спричинилася до краху Радянського Союзу й відновлення української незалежності.

Одним із перших успішних громадських «проектів» можна вважати збір і публікацію книги-меморіалу, ініційовану історико-просвітницькою організацією «Меморіал». Ще влітку 1988 р. Спілка письменників України ініціювала опитування свідків Голодомору. Протягом наступного року проходив збір свідчень. У підсумку вийшла книга «1933-й: Голод. Народна книга-меморіал»⁵⁰. Із майже 6 000 листів, що надійшли до газети «Сільські вісті», до книги увійшло близько 1 000. Видання підготували до друку письменник В. Маняк із дружиною Л. Коваленко-Маняк, літературною редакцією займалася Н. Дзюбенко-Мейс.

На основі зібраних свідчень автори дійшли висновку, щоукраїнське село в 1933-му було піддане геноциду. «Дехто посилається: нема документального підтвердження, щоб Сталін санкціонував кампанію Голоду на Україні. Немає актів, зате є акції. То що ж для об'єктивного дослідника має цінну – папір чи реальність?», – писав В. Макян у «Літературній Україні»⁵¹.

Публікація збірки свідчень про Голодомор мала далекосяжні наслідки. Поряд із тритомником комісії Дж. Мейса ця збірка спростовувала тезу радянського офіціозу про голод 1933 р. як «вигадку українських буржуазних націоналістів».

У незалежній Україні відбулася архівна й історіографічна революція, що дозволила, за оцінкою А. Граціозі, швидко нагромаджувати нові знання та піднести дискусії навколо теми про Голодомор на якісно новий рівень⁵².

Якщо наукове співтовариство працювало над накопиченням фактологічного та синтетичного матеріалів про Голодомор, політики та громадські діячі використовували її у політико-ідеологічних дискурсах. За оцінкою Г. Касьянова, завдяки зусиллям громадських діячів і політиків тема голоду 1932–1933 рр. перетворилася в Україні на один з інструментів у боротьбі за владу⁵³.

Питання визнання на загальнодержавному рівні Голодомору геноцидом українського народу має окрему історію. У роки президентства Л. Кравчука та Л. Кучми ситуація виглядала не надто сприятливою. З одного боку, очільники держави публічно заявляли про трагедію й навіть виділяли значні кошти на проведення комеморативних заходів. Проте, з другого боку, реальна державна політика полягала в ігноруванні, а подекуди й у відвертому саботажі зусиль громадських організацій.

Протягом 1990-х років простежується вплив комуністів у сталому опорі визнанню голоду 1932–1933 рр. геноцидом. 26 листопада 1998 р. указом президента України Л. Кучми встановлено День пам'яті жертв голодоморів. Відповідно до законодавчих актів назву цього дня тричі змінювали: 2000 р. – на День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій, у 2004 р. – День пам'яті жертв голодоморів та

⁵⁰ 33-й: Голод. Народна книга-меморіал. Київ, 1991.

⁵¹ Маняк В. Народові повертається історія. А історії – правда. Роздуми над рукописом Книги-меморіалу «33-й: голод». *Літературна Україна* (Київ). 1989. 27 липня.

⁵² Граціозі А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? *Український історичний журнал* (Київ). 2005. № 3. С. 121.

⁵³ Касьянов Г. *Dans le maquis*: голод 1932–1933 років... С. 36.

політичних репресій, а від 2007 р. – знову День пам'яті жертв голодоморів⁵⁴, який відзначаємо щорічно в четверту суботу листопада.

Дискусії щодо геноцидності Голодомору стали своєрідним маркером для політичних партій. Ті, що заперечували геноцид, входили до проросійського табору: Партія регіонів, Прогресивно-соціалістична партія, Комуністична партія України. Партії, яких можна віднести до правого крила, – націонал-демократи і націоналісти – підтримували тезу про геноцид.

Припускаю, що таке протистояння політиків курували публіцисти й науковці, які також мали різні погляди на причини і перебіг Голодомору. Їх також можна поділити на два табори: ті, хто підтримав тезу про геноцид і вбачав у Голодоморі державний терор у найжахливішій формі; й ті, хто заперечував таку оцінку. До другого належать російські історики, а також немало західних вчених-русистів. Вони не заперечують масових злочинів Сталіна, проте акцентують увагу на комплексних «всесоюзних причинах» голоду, без виокремлення суто українського явища. На думку С. Кульчицького, дослідники з Російської Федерації, які знають, що жертвами геноциду були й росіяни, не схильні конфліктувати з пострадянською владою, що не настільки відійшла ідеологічно й ментально від радянської, щоби визнавати геноцид власного народу⁵⁵. Серед найвідоміших російських дослідників В. Івніцький, В. Кондрашин, представники бірмінгемської школи Р. Девіс, С. Віткрофт, американський історик М. Таугер та ін. Більшість українських дослідників – С. Кульчицький, В. Марочко, О. Веселова, Г. Єфіменко, Л. Гриневиц та інші – доводять геноцидну природу Голодомору.

У роки президентства А. Ющенка можна було спостерігати новий етап у зверненні до цієї теми. Проведено низку тематичних заходів як на законодавчому національному, так і міжнародному рівнях. Зокрема, 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», у якому ця трагедія українського народу визнана геноцидом. Споруджено Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні. Виявлено 3 577 місць поховань жертв трагедії у 2 668 населених пунктах. З'явилося понад 500 друкованих видань, опрацьовано чимало унікальних і до останнього часу невідомих документів. Новостворений Український інститут національної пам'яті брав безпосередню участь у підготовці «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», яка налічувала 19 томів.

Виконуючи розпорядження президента України, Служба безпеки України (СБУ) оприлюднила велику кількість невідомих документів про Голодомор, список 156 осіб, причетних до організації терору голодом в Україні протягом 1932–1933 рр. У травні 2009 р. СБУ порушила кримінальну справу за «фактом учинення геноциду 1932–1933 років». 13 січня 2010 р. Апеляційний суд м. Києва визнав доведеним факт скоєння злочину геноцидом і через смерть обвинувачених справу закрито за нереабілітуючими підставами⁵⁶.

Після обрання президентом В. Януковича проросійські сили спробували одержати реванш. Було ініційовано низку заходів: переформатовано Український інститут

⁵⁴ Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення... С. 203.

⁵⁵ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 років у світлі останніх досліджень. *Світгляд* (Київ). № 5(43). 2013. С. 70.

⁵⁶ Вісник Служби безпеки України: Спец. випуск. Київ, 2010. С. 157–200.

національної пам'яті, організовано видання досліджень про заперечення геноциду, робилися спроби внести зміни до Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні».

Упущення за період президентства В. Ющенко дали привід опонентам використовувати історичні питання в політичній чи геополітичній боротьбі. У пресі широко обговорювали помилки, допущені окремими дослідниками. Йдеться про «Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» (в томі Сумської області були допущені помилки у списках жертв). У російській пресі розголосу набула помилка співробітника СБУ в Севастополі, який на стенді про Голодомор розмістив фото часів Великої депресії у США⁵⁷.

Голодомор як геноцид українського народу визнано на різних рівнях у 24-х країн світу. Відмовилися це зробити парламенти Ізраїлю, Болгарії, Румунії, Словаччини, Франції, Великобританії та Німеччини. Це пояснюється, зокрема, й активною «антигеноцидною» позицією Москви. Росія вела дискусії, блокувала ухвалення рішень на рівні міжнародних організацій, використовуючи заперечення факту Голодомору в інформаційній війні проти України. За інформацією «Wikileaks» Росія шантажувала керівників деяких країн, зокрема президента Азербайджану Ільхама Алієва в питанні Нагірного Карабаху, щоби змусити його не визнавати Голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду⁵⁸.

Політичний комітет ПАРЄ 26 червня 2008 р. затвердив доповідача, який мав опрацювати питання засудження Голодомору як злочину тоталітарного режиму СРСР в Україні та на інших територіях колишнього СРСР. Ним став віце-президент ПАРЄ албанець Александр Біберай. Комітет ПАРЄ з правових питань та прав людини 28 січня 2010 р. розглянув і схвалив доповідь Політичного комітету ПАРЄ з питання вшанування пам'яті жертв Голодомору, яку підготував британець Пол Роуен. У виступі дипломат наголосив, що наявний масив матеріалів дозволяє кваліфікувати Голодомор в Україні 1932–1933 рр. як цілеспрямований геноцид українського народу.

Остаточне оприлюднення результатів доповіді відбулося у квітні 2010 р. Під впливом заяви Януковича, а також через тиск російської делегації, ПАРЄ прийняла резолюцію, яка не містила визнання Голодомору актом геноциду.

Невизнання геноцидності Голодомору 1932–1933 р. Російською Федерацією має геополітичний підтекст. Росія – правонаступник СРСР, керівництво якого безпосередньо причетне до впровадження неприродного голоду. Існує вірогідність моральної та матеріальної компенсації Російській Федерації жертвам Голодомору в Україні. Такі заклики, зокрема, звучали в засобах масової інформації. З другого боку, Росія через свою позицію намагається утримати Україну у сфері впливу своїх інтересів, продукуючи тезу про голод 1932–1933 р. як спільну трагедію усіх радянських громадян.

Відомий факт, коли Міністерство закордонних справ Росії на власному сайті розмістило низку документів, пов'язаних із голодом 1930-х років у СРСР, зокрема й Голодомором в Україні. Серед близько 200 документів відсутні головні, що пояснюють його неприродність. Таку тенденційність можна пояснити намаганням

⁵⁷ В'ятрович В. Россия создала музей Голодомора в Севастополе. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2009/03/16/4474623/> (дата звернення: 20.11.2015).

⁵⁸ Wikileaks. URL: <http://newsland.com/news/detail/id/596434/> (дата звернення: 22.11.2015).

заперечити його геноцидний вимір. Така ж картина спостерігається і в підбірці архівних документів «Голод в СРСР. Famine in USSR. 1930–1934 гг.»⁵⁹.

Головна увага в оприлюднених документах зосереджена на організації допомоги голодуючому населенню України. Справді, від лютого до липня 1933 р. було прийнято 35 постанов політбюро ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР про видачу продовольчого, фуражного і насінневого зерна в першій половині 1933 р. Важливо розуміти, що такі заходи влади були одним з елементів репресивної політики режиму. Ті, кому пощастило вижити, йшли на колгоспні роботи, де і мали можливість харчуватися. Комуністичний режим, конфіскувавши харчі в українських селян, допомогло організувати винятково через колгоспи й радгоспи.

Будь-який державний терор – це нищення частини певної спільноти, спрямований на те, щоб та, яка залишається, поводитися як того вимагає держава. У 1930 р. держава оголосила активних свідомих селян «куркулями» й репресувала, щоби примусити всіх інших об'єднуватися в колгоспи. У 1933-му влада конфіскувала в селян продовольчі запаси, а за деякий час почала годувати тих, хто вижив і був здатний добросовісно працювати в колгоспі під час посівної кампанії 1933 р. Як висловився генеральний секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор, селян-саботажників «навчили уму-розуму». Загибель багатомільйонної частини населення УСРР стала переконливим аргументом для тих, хто вижив, щоби відмовитися від єдиної доступної зброї у протистоянні з державою – активних та пасивних форм опору. Результатом сталінської винищувальної акції стала масова смертність населення. За оцінками демографів, її пік припав на березень–червень 1933 р., тобто на час, коли Україна одержувала продовольчу допомогу⁶⁰.

Після втечі В. Януковича та перемоги Революції Гідності стали очевидними невирішені питання Голодомору. І хоча відновлено домінування його концепції як геноциду, суперечки з цього приводу не вщухають і до сьогодні. Відкриття архівів та напрацювання сучасних українських і зарубіжних дослідників не зняли з порядку денного питання про причини та кількість жертв. Вирішення цих проблем – справа майбутнього. І в цьому важливими є відкритість до діалогу, залучення комплексу різних наукових методів, впровадження інтердисциплінарності, залучення компаративного, порівняльного підходів, які можуть послужити запорукою подальшого поступу голодоморознавчих студій.

Підсумовуючи, треба засвідчити, що в умовах російсько-української війни гостро постала проблема виживання України як незалежної держави. Російський владний та політичний істеблішмент, провокуючи військові дії на Сході, розглядає Україну як частину «руського мира», що має з нею спільну долю й історію. Очевидно, що підкорення України більшовицькими військами та поразка у визвольних змаганнях 1917–1923 рр. стали передумовами Голодомору 1932–1933 рр.

Упродовж радянського періоду СРСР Голодомор ретельно приховували партійні радянські органи, позаяк він свідчив про антинародні, антилюдські методи комуністичного будівництва. Публічна згадка про голод у сталінські часи

⁵⁹ Голод в СССР. 1930–1934 гг. Москва, 2009. С. 518.

⁶⁰ Wolowyna O. Holodomor losses: methodological problems and research challenges. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 25–26 вересня 2008 р.) / відп. ред. І. Р. Юхновський. Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2009. С. 285.

кваліфікувалася як антирадянська агітація, варта ув'язнення в концтаборі. Та й у післясталінську епоху в радянському суспільстві добре знали, про що можна говорити вголос, а чого не варто згадувати.

Лише в 50-ті роковини трагедії правда про геноцидність комуністичного злочину увійшла в суспільно-науковий та історико-правовий дискурс і відіграла роль політичної бомби, яка разом з іншими здобутками горбачовської політики «гласності» посприяла поваленню тоталітарної радянської системи.

На цьому етапі треба відзначити провідну роль української діаспори Північної Америки, яка зуміла домогтися розгляду питання Великого голоду 1932–1933 рр. урядовою комісією Конгресу США. Цьому передувала кропітка робота науковців, які не полишали надії відновити пам'ять про Голодомор, належно вшанувати невинно убієнних і консолідувати українську спільноту.

Термін «геноцид» з'явився після Другої світової війни як категорія міжнародного права, що означає будь-які свідомі дії, спрямовані на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Його складовими є також вбивство членів групи, заподіяння тілесних чи психічних ушкоджень, навмисне створення несприятливих умов життя, розраховане на фізичне винищення групи, насильницьке переміщення дітей однієї групи до іншої. Автор терміна Рафаель Лемків був першим, хто кваліфікував події 1932–1933 рр. у тодішній УРСР класичним прикладом радянського геноциду та найдовшим і найширшим експериментом русифікації.

Завдяки діяльності комісії Конгресу США під керівництвом Джеймса Мейса дослідження Голодомору піднялося на якісно новий рівень. Її висновки про геноцид українців із боку Й. Сталіна та його поплічників, спричинили своєрідний переворот в історичній науці й активізували дослідження про трагічні події в історії України. Адже Голодомор 1932–1933 рр. розглянули як вияв геноциду зі соціально-економічним й національним підґрунтям.

В Україні серйозні кроки у вивченні та кваліфікуванні подій 1932–1933 р. як геноциду були зроблені лише на пострадянському етапі, тобто після проголошення незалежності. Ними стали: ухвалення Верховною Радою України 28 листопада 2006 р. Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», розслідування Службою безпеки України кримінальної справи № 475, порушеної 22 травня 2009 р. за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932–1933 рр. за ознакою злочину, передбаченою ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України, й винесення Апеляційним судом м. Києва 13 січня 2010 р. постанови, яка підтвердила доведеність та обґрунтованість висновків розслідування про вчинення Сталіним, Молотовим, Постишевим, Косіором, Чубарем, Хатаєвичем злочину, кваліфікованого як геноцид частини української національної групи шляхом вбивства голодом.

Тим самим Голодомор 1932–1933 рр. в Україні було кваліфіковано злочином геноциду на офіційному рівні й створено юридичне підґрунтя для засудження дій комуністичного тоталітарного режиму як злочинницьких та антилюдських.

Незважаючи на зусилля української дипломатії, Голодомор визнали геноцидом лише трохи більше 20-ти іноземних держав на різних рівнях. Актуальними залишаються питання ґрунтового дослідження Голодомору як геноциду та забезпечення широкого визнання його геноцидності міжнародною спільнотою. Саме з

цією метою Верховна Рада України 7 грудня 2016 р. ухвалила постанову про звернення до демократичних держав світу щодо визнання Голодомору 1932–1933 рр. злочином геноциду українського народу⁶¹.

Такі кроки необхідні для забезпечення України від зазіхань північного сусіда, протидії стратегічним планам сучасного російського імперіалізму з його ідеєю «русского мира», забезпечення умов для демократичного розвитку незалежної Української держави. Адже трагедія Голодомору – пересторога всім українцям, і його всебічне вивчення й засудження геноцидності слугуватимуть застереженням від подібних трагедій у майбутньому.

REFERENCES

1. Colley, M. S., & Colley, N. L. (2005). *More Than a Grain of Truth. The Biography of Gareth Richard Vaughan Jones*. Newark. Nottinghamshire [in English].
2. Darevych, Yu. (2008). Diaspora yak chynnyk utverdzhennia derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti. Proceedings of the International Scientific-Practical Conference: *Ukrainska diaspora u svitovi tsyvilizatsii*, Lviv, 18–20 chervnia 2008. Lviv [in Ukrainian].
3. Dzheims, M. (2008). Robota amerykanskoï komisii po doslidzhenni holodu v Ukraini (1986–1990 rr.). In L. Ivshyna (Ed.), *Dzheims Meis: «Vashi mertvi vybraly mene...»*. Kyiv: «Ukrainska pres-hrupa» [in Ukrainian].
4. Herasymenko M. (Ed.). (2010). *Visnyk Sluzhby bezpeky Ukrainy: Spets. vypusk*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Holod v SSSR. 1930–1934 hh. (2009). Moscow [in Russian].
6. Hratisiozi, A. (2005). Holod u SRSR 1931–1933 rr. ta ukrainskyi Holodomor: chy mozhlyva nova interpretatsiia? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 121 [in Ukrainian].
7. Hratisiozi, A. (2005). Sovetskii holod i ukrainskii Holodomor. *Otechestvennye zapiski*, 1. Retrieved from <http://www.strana-oz.ru/2007/1/sovetskiy-golod-i-ukrainskiy-golodomor> [in Ukrainian].
8. Hratisiozi, F. (Comp.). (2007). *Lysty z Kharkova. Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlenniakh italiiskyykh dyplomativ 1932–1933 rokiv*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
9. Hrynevych, L. (2007). Holod 1932–1933 u publichnii kulturi pamiaty ta suspilnii svidomosti v Ukraini. Spetsyfika radianskoï polityky «prymusovoi amnezii» ta yii naslidky. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 17, 389–401 [in Ukrainian].
10. Hrynevych, L. (2008). Vid zaperechennia do vymushenoho vyznannia: pro mekhanizm vkhodzhennia temy holodu 1932–1933 rr. v ofitsiinyi publichnyi prostir u SRSR ta URSR naprykintsi 1980-kh. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvid. zb. nauk. prats*, 18: «Holod 1932–1933 rokiv – henotsyd ukrainskoho narodu», 234–241 [in Ukrainian].
11. Ivshyna, L. (Ed.). (2005). *Den i vichnist Dzheimsa Meisa*. Kyiv: «Ukrainska pres-hrupa» [in Ukrainian].

⁶¹ Постанова Верховної Ради України. 2017. 7 грудня. URL: www.rada.gov.ua/news/Novyny/138166.html / (дата звернення: 08.12.2016).

12. Kasianov, H. (2010). *Dansemacabre: holod 1932–1933 rokiv u politytsi, masovii svidomosti ta istoriohrafii (1980-ti – pochatok 2000-kh)*. Kyiv: Nash chas
13. Konkvest, R. (1993). *Zhnyva Skorboty*. Kyiv: «Lybid» [in Ukrainian].
14. Kovalchuk, O. (2008). «Borotba za pravdu pro Velykyi Holod» (zakhody ukrainskoi hromady SShA i Kanady z vyznannia Holodomoru 1932–1933 rokiv v USRR). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvid. zb. nauk. prats*, 18: «Holod 1932–1933 rokiv – henotsyd ukrainskoho narodu», 130–131 [in Ukrainian].
15. Kovalenko, L., & Maniak, V. (Eds.). (1991). *33-y: Holod. Narodna knyha-memorial*. Kyiv [in Ukrainian].
16. Kozytyskyi, A. (2012). *Henotsyd ta polityka masovoho vynyshchennia tsyvilnoho naselennia u XX st. (prychyny, osoblyvosti, naslidky): navch. posib. dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv*. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
17. Kudryk, N. *Holodomor – symvol odioznoi systemy – istoryk Gratsiozi*. Retrieved from: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25143980.html> [in Ukrainian].
18. Kulchytskyi, S. (1989). 1933: trahediia holodu. Kyiv [in Ukrainian].
19. Kulchytskyi, S. (2005). *V. Holod 1932–1933 rr. v Ukraini yak henotsyd*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Kulchytskyi, S. (2013). Holodomor 1932–1933 rokiv u svitli ostannikh doslidzhen. *Svitohliad*, 5 (43), 70 [in Ukrainian].
21. Kulchytskyi, S. (Ed.). (2008). *Velykyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*. Kyiv [in Ukrainian].
22. Maniak, V. (1989, Lypen 27). Narodovi povertaietsia istoriia. A istorii – pravda. Rozdumy nad rukopysom Knyhy-memorialu «33-y: holod». *Literaturna Ukraina* [in Ukrainian].
23. Marochko, V. (2003). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini*. Kyiv [in Ukrainian].
24. Marunchak, M. (1985). *Natsiia v borotbi za svoje isnuvannia. 1932 i 1933 v Ukraini i diaspori*. Winnipeg [in Ukrainian].
25. Meis D. (2005). Istoriiia yak ekshumatsiia. In L. Ivshyna (Ed.), *Den i vichnist Dzheim-sa Meisa*. Kyiv: «Ukrainska pres-hrupa», 2005 [in Ukrainian].
26. Mukhina, M. (1993). *Upokorennia holodom*. Kyiv [in Ukrainian].
27. Onyshko, L. V. (2012). Na shliakhu do istorychnoi spravedlyvosti: do 80-kh rokovyn Holodomoru. *Natsionalna ta istorychna pamiat: zb. nauk. prats*, 2, 255 [in Ukrainian].
28. Papuha, Ya. B. (2008). *Zakhidna Ukraina i Holodomor 1932–1933 rokiv: Moralno-politychna i materialna dopomoha postrazhdalym*. Lviv: Astroliabiia [in Ukrainian].
29. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 7 hrudnia 2017. Retrieved from www.rada.gov.ua/news/Novyny/138166.html/ [in Ukrainian].
30. Rudnytska, M. (1998). Borotba za pravdu pro Velykyi Holod. In M. Diadiuk (Comp.), *Rudnytska M. Statti. Lysty. Dokumenty* (pp. 380–433). Lviv: Vyd-vo Ottsiv Vasylian «Misioner» [in Ukrainian].
31. Smolii, V. (Ed.). (2010). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychyny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
32. Sysyn, F. (1999). The Ukrainian Famine of 1932–1933: The role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion. In L. Chorbajian, G. Shirinian (Eds.), *Studies in Comparative Genocide* (pp. 182–215) [in English].

33. Sysyn, F. (2010). *Naukovo-publitsystychna literatura ukrainskoi diaspory z problem holodomoru. Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
34. Viatrovych, V. (2011, Lystopad 23). Proryv informatsiinoi blokady dovkola Holodomoru. *Den*. Retrieved from <http://incognita.day.kiev.ua/proriv-informacijnoyi-blokadi-dovkola-golodomoru.html> [in Ukrainian].
35. Viatrovych, V. (2014). *Istoriia z hryfom «Sekretno»*. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia» [in Ukrainian].
36. Viatrovych, V. Rossiia stvorila muzei Holodomora v Sevastopole. Retrieved from <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2009/03/16/4474623/> [in Russian].
37. Viedienieiev, D. V., & Budakov, D. V. (2013). *Zaruchnytsia hlobalnogo protystoiannia. Trahediia Velykoho Holodu 1932–1933 rr. v Ukraini u konteksti «kholodnoi viiny» (1945–1991 rr.): monohrafiia*. Kyiv: Dorado-Druk [in Ukrainian].
38. Wikileaks: Rossiia shantazhyrovala Azerbaidzhan «holodomorom». *Newsland*. (2010, Hruden 6). Retrieved from: <http://newsland.com/news/detail/id/596434/> [in Russian].
39. Wolowyna, O. (2009). Holodomor losses: methodological problems and research challenges. Proceedings of the International Scientific Conference: *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka*, Kyiv, 25–26 veresnia 2008. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
40. Zakon Ukrainy Pro holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini. Retrieved from: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi> [in Ukrainian].

Lesia ONYSHKO

THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINE: MAIN STAGES OF SPREADING INFORMATION

The study describes stages of spreading information about the Holodomor 1932–1933 by national and world public highlights specifics and features of it in the Soviet and post-Soviet periods.

Historiography has been analyzed. The main features of the Soviet period are analyzed: total denial of the USSR leaders to the Holodomor and introduction of an information blockade on the territory of the Union; prosecution for any mention of the Holodomor; discrediting persons who spread information; concealment, falsification or destruction of incriminating documents; creation of agents network and introduction of fake versions in order to minimize the socio-political consequences of the truth about the Holodomor; absence of this topic in socio-political and scientific discourses.

Among the main characteristic of the post-Soviet period are the following: joining of the Holodomor topic as a genocide of the Ukrainian people into socio-political and scientific discourses; using it in political or geopolitical struggle, organizing controversies over its territorial and chronological boundaries, pressuring international organizations and governments to deny or not recognize the Holodomor as genocide, and introducing controversies to maximize the neutralization of social and political consequences publicizing the truth about it.

Keywords: Holodomor (the Great Famine), genocide, information, scientific research, Soviet period, post-Soviet period, USSR, USSR.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Актуальні питання української історії	3
Мисак Наталія. «Молодіж не повинна укладатися в готові вже, вироблені шаблони ...»: Михайло Грушевський та українське студентство	3
Трач Віра. «Гігієна є мірилом культури»: українські фахові кола та гігієнічний рух у Львові на початку ХХ століття	22
Надрага Марта. Бібліотечна сфера у Другій Речі Посполитій: законодавче регулювання (1923–1939)	45
Фіногенов Олег. Західноукраїнське товариство Ліги Націй: створення, статутні завдання, перші кроки на міжнародній арені	55
Онишко Леся. Голодомор 1932–1933 років в Україні: основні етапи поширення інформації.	66
Ruda Oksana. Educational issue in the Polish socialist party activities during the interwar years of the 20 th century	86
Пагіря Олександр. Співпраця чехословацьких військових і «Карпатської Січі» у протидії диверсійним акціям Польщі й Угорщини проти Карпатської України (1938–1939).	97
Стасюк Олександра. Політичні настрої західних українців під час виборчих кампаній повоєнного періоду	113
Ільницький Василь. Обставини загибелі провідника окружного проводу ОУН Закарпаття Дмитра Бандусяка	125
Муравський Олег. Галицька асамблея (1991): витоки, спекуляції, ухвали	139
Артимишин Павло. «Газові війни» Російської Федерації та України 2006 та 2009 років: візії української суспільно-політичної думки	149
До 100-річчя ЗУНР	175
Ляшкович Роман. Мобілізації українського населення до війська ЗУНР: організація, проблеми, наслідки (листопад-грудень 1918 року)	175
Стукаліна Надія, Лук'янченко Світлана. Військово-політичні успіхи та прорахунки органів державної влади і військового управління ЗУНР у битві за Львів у польсько-українській війні 1918–1919 років.	186
Губський Сергій. Становлення та діяльність військової авіації в українських арміях (1917–1920): історіографічний нарис.	196
Виздрик Віталій, Мельник Олександра. Аграрна політика уряду ЗУНР (ЗОУНР)	211
Олійник Сергій. Подільська сторінка історії Української Галицької армії у спогадах сучасників.	222

Borchuk Stepan, Zasytko Maryana. ZUNR (West Ukrainian People's Republic) in encyclopaedic editions.	238
Воєнна історія	247
Ткачук Андрій. Участь Збройних сил України в системі колективної безпеки в державній політиці незалежної України.	247
Постаті	257
Сова Андрій. Участь Івана Боберського в Науковому товаристві ім. Шевченка напередодні Першої світової війни.	257
Хома Іван. Євген Коновалець і Листопадовий чин у Львові	266
Середюк Марія. Від самостійницьких гасел до нормалізації: громадсько-політична діяльність Володимира Целевича (1931–1939)	274
Романюк Михайло. Василь Кук: до біографії Головного командира УПА (1941–1954).	284
МОВОЗНАВСТВО	293
Дидик-Меуш Ганна. Сполучуваність vs комбінаторика для розвитку історії української мови.	293
Сокіл Богдан. До проблеми функціонування української мови в судах Східної Галичини (на матеріалах засідань Галицького сейму)	304
Галайчук Володимир. Борщ у ритуально-обрядовій та магичній практиці поліщуків Чернігівщини (за польовими матеріалами)	313
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО	
Гаврилів Тимофій. Територія само(в)пізнання: «Чар Марока» Софії Яблонської-Уден.	331
Прокіп Валентина. «Небуденна» жінка залізної вдачі: Олена Пчілка очима сучасників (на матеріалі спогадів про письменницю).	341
ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ	352
Пастух Тарас. [Рец.]: На перехресних стежках барокових перекладів	352
Козловський Сергій. [Рец.]: Перша українська військова енциклопедія: проект «Історія війн і військового мистецтва»	359
Кобиринка Галина, Рябець Людмила. [Рец.]: Наталя Хобзей і її стезя, закосичена науковими думками, рідними словами...	366